

УДК 398.86(=161.3=161.2)

Алена Алфёрова
(Рэспубліка Беларусь)

СЕМАНТЫКА ЖЫЛОЙ ПРАСТОРЫ Ў БЕЛАРУСКІХ І ЎКРАЇНСКІХ ЖАРТОЎНЫХ ПЕСНЯХ

У статті здійснено порівняльний аналіз українських і білоруських жартівливих пісень, основну увагу зосереджено на виявленні загальних і відмінних рис у семантиці образів, що характеризують традиційне середовище проживання (церква, поселення, вулиця, житлові та господарські будівлі і т. д.). Міфопоетику названих образів розглянуто не лише в межах одного фольклорного жанру, але й при зіставленні обрядового і необрядового фольклору.

Ключові слова: білоруський фольклор, український фольклор, жартівливі пісні, традиційне житло, семантика, поетика.

A comparative analysis of Ukrainian and Byelorussian playful songs is proposed in the article. Attention is paid to the detection of common and distinctive features in the semantics of images, which characterize the traditional habitat (church, settlement, street, housing and economical premises, etc.). Mythopoetics of the listed images is considered not only within a single folklore genre, but also comparing ritual and non-ceremonial folklore.

Keywords: Byelorussian folklore, Ukrainian folklore, playful songs, traditional habitat, semantics, poetics.

Народны гумар мае адметную спецыфіку і функцыянальнасць, што яскрава адлюстравалася ў беларускіх і ўкраінскіх жартоўных песнях. Так, асноўнай мэтай пераважнай большасці дадзеных песень было паказаць (у тым ліку і пры дапамозе прыёму гратэску) недахопы характару або няўменне весці гаспадарку. На думку А. І. Дзя, «узгальнюючы такі далеко не поодинокі в житті риси чи явища, пісні свідомо перебільшують їх, щоб підкреслити і відтінити сутність» [1, с. 24].

Асноўная накіраванасць такіх твораў заключалася не ў тым, каб проста пасмяяцца з чалавечых заганаў, пакпіць з іх. Смех выконваў у першую чаргу дыдактычную функцыю, прымушаючы задумацца над правільнасцю паводзін, змяніць іх да лепшых. Як адзначыў І. К. Цішчанка, «гумар з'яўляўся сродкам маральнага выхавання чалавека, асабліва моладзі» [4, с. 12]. Згаданыя акалічнасці паўплывалі на вобразнасць жартоўных песень. У тым ліку адметныя характарыстыкі ў іх маюць і аб'екты, што адносяцца да жылой прасторы (горад, паселішча, вуліца, хата і яе інтэр'ер і г. д.). Мэта дадзенага артыкула – правесці супастаўляльны аналіз украінскіх і беларускіх жартоўных песень, засяродзіўшы асноўную ўвагу на агульным і адметным у семантыцы вобразаў, што пазначаюць традыцыйнае асяроддзе бытавання.

Звяртае на сябе ўвагу, што ў параўнанні з каляндарна-абрадавымі (у прыватнасці, каляднымі і валачобнымі) і сямейна-абрадавымі (у першую чаргу, вясельнымі) песнямі ў жартоўных значна радзей сустракаецца вобраз царквы (касцёла). Пры гэтым, зыходзячы з жанравай функцыянальнасці, легкадумнасць або нядбайнасць персанажа падкрэсліваецца яго нежаданнем хадзіць у царкву ці выконваць у ёй неабходныя рытуальныя дзеянні: «*Піду я до церкви, / Стану на коліна, / Поникаю раз на попа, / Сім раз на фраіра*» [2, с. 266], «*В церкву мене не бери – молитись не вмію*» [2, с. 422], «*Чужы жонкі ды да цэрквы ідуць, / Мая шэльма ўсё збіраецца*» [3, № 6], «*Во якую мяне мамка радзіла – / Шчаслівую, таланлівую, / Смяшлівую, выгядлівую, / Што не смею я да цэрквы хадзіць*» [3, № 9].

Такімі ж рэдкімі выступаюць вобразы горада і сяла. У кантэксце жартоўных песень горад асацыіруецца пераважна з пакупкамі і кірмашом: «*Поїдь, мені, мій миленький, на новее місто, / Купи мені, мій миленький, мила-біліла*» [2, с. 368], «*Ідзі, кумка, у горад, / Нарві травы муткі*» [3, № 317 к]. У адным з украінскіх варыянтаў горад пазначаецца ў якасці локусу карчмы:

«Ой, піду я до міста... / Там з родом зійдуся, горілки нап'юся» [2, с. 578]. Як і ў каляндарна-абрадавай паэзіі, а таксама ў прыказках і прымаўках, у жартоўных песнях супрацьпастаўляюцца працавітая вясковая дзяўчына (з сялянскай мясцовасці) і гультаяватая мяшчанка (з горада або мястэчка): «Ой ти знав, нащо брав міщаночку з міста, / Я не іла і не буду гречаного кіста!» [2, с. 417–418], «Захацеў мешчанін / Мяшчаначку ўзяці, / А яна яму сказала, / Што не ўмее жаці» [3, № 187 а]. У сваю чаргу, прастора сяла ў жартоўных песнях звязваецца з хуткім распаўсюджваннем чутак аб падзеях, што адбыліся ў ім, таму калі герой жадае выказаць сваю скаргу, то асноўнай метафарай тут будзе «гукнуць на ўсё сяло»: «Шо у нашому селі / Проявилась новина» [2, с. 474], «На все село кричатиму: / – Верни сало і пшеницю» [2, с. 696], «Ой, ды ў нашым сяле / Свадзьба будзе» [3, № 313 л]. У гумарыстычным ключы (аббяжаць усё сяло у пошуках ежы або прадуктаў) паказваецца безгаспадарлівая жонка: «Як пайду я на сялу / Даставаці кісялю» [3, № 251; 2, с. 377].

Адмоўную канатацыю ў жартоўных песнях мае карчма, паколькі прасочваецца відавочная сувязь гэтага будынка з беднасцю ў гаспадарцы, непаразуменнем паміж мужам і жонкай: «А гультай в корчмі усе п'е... / Прийде додому – мене б'е» [2, с. 530], «І магерка трасецца, / Проста ў карчму нясецца» [3, 228], «У карчме не быў, а каня праніў» [3, № 234]. Надзвычай негатыўна народная мараль адносілася да жанчыны, якая часта наведвала карчму, паколькі менавіта гаспадыні належала выконваць шырокае кола абавязкаў: збор ураджаю, догляд за свойскай жывёлай, гатаванне ежы, выхаванне дзяцей, стварэнне хатняй утульнасці. Дадзеная тэндэнцыя прасочваецца як у беларускіх, так і ва ўкраінскіх песнях: «Як паехаў мужычок / У поле араці. / Яго жонка мяшчаначка / Ў карчомку гуляці» [3, № 187 б; 2, с. 417–418], «З паўзагона не ўзарала, / Да карчомкі дала драла» [3, № 198], «Жена у карчмочки, / Ти,

мужу, плач!» [2, с. 352]. Першы з прыведзеных прыкладаў пацвяджае выказаную вышэй думку пра тое, што безгаспадарлівая, нядбайная жонка ў народнай свядомасці асацыіравалася з жыхаркай мястэчка (горада), якая аддавала перавагу гультайскаму ладу жыцця.

Падобную да карчмы семантыку ў беларускіх і ўкраінскіх жартоўных песнях мае такі локус, як кірмаш (рынак, базар). Калі ў каляндарна-абрадавых песнях гаспадар ехаў на кірмаш, каб прадаць ураджай або жывёлу, атрымаць прыбытак або набыць для сваёй жонкі падарунак (прыгожае адзенне, абутак), то ў жартоўных песнях гэтае месца асацыіравалася пераважна з забавамі, гуляннямі: «*Па вяселлях, па кірмашах / Толькі раз'язджае*» [3, № 169], «*У нядзелю на таржочку, / Ой, гуляла*» [3, № 196]. Яшчэ адным штрыхом у паказе гультаяватай гаспадыні з'яўляецца тое, што на кірмаш замест ураджаю, палатна або жывёлы яна вязе прадаваць адзінае багацце – смецце: «*Ой, вымету разком / Ды вывезу вазком, / Павязу я на базар / Смецце прадаваці*» [3, № 184 а].

Адметнасцю жартоўных песень з'яўляецца і тое, што гандляваць на кірмашы можна незвычайным для славян «таварам» – тут прадаюць старога мужа або нялюбую жонку, набываюць маладога, зяцёў: «*Ой там, на товчку, на базарі, / Жінкі чоловіків продавали*» [2, с. 471], «*Поїхала тьоощенька та й на ярмарочок... / Своїх зятів выбирать*» [2, № 632–633], «*Заўтра пайду на рыначак, / Куплю маладога*» [3, № 287 а], «*–Куды едзеш, Рамане? / – На кірмаш, васпане! / – Што вязеш, Рамане? / – Воз хлапцоў, васпане*» [3, № 353].

Вуліца ва ўкраінскіх і беларускіх жартоўных песнях з'яўляецца лагічным увасабленнем паселішча ўвогуле, таму яе функцыі і семантыка ідэнтычныя функцыям сяла (тут даведваюцца пра навіны); таксама трывалая сувязь вуліца – «гульбiшча». Такім чынам, вуліца становіцца тоеснай «усяму свету, усяму народу»: «*Як вийшов я на вулицю, весь народ*

заглядався» [2, с. 92], «Якем вийшов на вулицю, цілий світ сміявся» [2, с. 396]. Тым не менш, у межах дадзенага жанру такая асацыяцыя так-сама нясе негатыўнае адценне, паколькі ўказвае на схільнасць да гулянняў не маладой дзяўчыны, а замужняй жанчыны: «Кину мичку на поличку, / Сама піду на вуличку» [2, с. 406–407; варыянты беларускіх жартоўных песень – № 43, 165 е, 247], «Выйшла замуж за старога старычышча, / Не пускае на вулицу на ігрышча» [3, № 271 а; 2, с. 666–667].

У адрозненне ад каляндарна-абрадавых і сямейна-абрадавых (асабліва вясельных) песень, вобраз двара і гаспадарчых пабудоў ва ўкраінскіх і беларускіх жартоўных песнях застаецца практычна нераспрацаваным. Сярод гаспадарчых пабудоў у адзінкавых выпадках згадваецца стайня, абора, ток. Аднак значнай семантычнай нагрузкі дадзеныя вобразы не нясуць, адзначаючы толькі месца дзеяння: «Тече вода з явора / Моёй милій до двора» [2, с. 213], «Пад'язджаю да двара – / Паламалася дуга» [3, № 264], «Гануленька, сэрданька, / Што за конік на стайні?» [3, № 61], «Обійду я кругом току, / А на Гриця пасу оком» [2, с. 210]. У некаторых варыянтах сустракаюцца напрацаваныя ў традыцыйнай культуры клішэ, аднак, хутчэй за ўсё, тут яны выкарыстоўваюцца менавіта як сталыя паэтычныя апісанні: «Чий то двір, чий то двір, що на горі хата?» [2, с. 65], «У нашага пана / Ўвесь двор на памосце» [3, № 89 а], «Маёй матулькі / Двор над вадю» [3, № 143].

Як і ў іншых фальклорных жанрах, найбольш распаўсюджаным, семантычна разнастайным, этнічна маркіраваным у жартоўных песнях выступае вобраз непасрэдна жылой прасторы (хаты). Пры гэтым пры захаванні асноўных функцый, характэрных для дадзенага вобраза незалежна ад жанру (чысціня, трываласць, цеплыня, утульнасць як непасрэдны вынік папярэдніх рыс), ва ўкраінскіх і беларускіх песнях жылая прастора мае мноства паэтычных інтэрпрэтацый, у тым ліку выступаючы своеасаблівым маркёрам узаемаад-

носін персанажаў. Так, сімпатыя дзяўчыны да маладога чалавека адлюстроўваецца праз запрашэнне яго ў жылую прастору і наадварт: «*Ти ж, моє серденько, ходи до хати!*» [2, с. 143], «*Ой, плачу я, плачу, / У хатачку хочу*» [3, № 67; 2, с. 152], «*Выганяй, маці, каваля з хаты, / Бо каваль малады хоча начаваці*» [3, № 72]. Непарыўнай (як і ў іншых фальклорных жанрах) застаецца і сувязь хата-сенцы, што адпавядае канструкцыйным асаблівасцям традыцыйнага ўсходнеславянскага жылля: «*Дев'ята година звечора била, / Зачинила сiни, хату*» [2, с. 153], «*Хату, сені трэба месці*» [3п, № 165 д]. Паранейшаму вызначальнымі характарыстыкамі ўтульнай хатняй прасторы выступаюць яе цеплыня і чысціня: «*Запросила у хату тепленьку*» [2, с. 250–251], «*Чисто в хаті і в коморі*» [2, с. 323–324], «*Хату таплю, дзяжу мяшу*» [3, № 165]. У сваю чаргу, прыкметамі «антыдома» валодае жыллё, пабудаванае з непрыдатных для гэтага матэрыялаў (лебяды, салома), нехайнае, халоднае, адчыненае: «*Ото ж моя хаточка край води / З високого дерева – з лободи*» [2, с. 115], «*Як же далі жити буду в нетопленій хаті?*» [2, с. 161], «*Чыя гэта хата з краю, / Адчынены дзверы?*» [3, № 54], «*Чаму ў цябе, маладзіца, / Не мецена хатка?*» [3, № 87], «*Жыў-быў чаркес у бары, / Паставіў ён хату саламяную*» [3, № 117].

У беларускіх і ўкраінскіх жартоўных песнях асабліва падкрэсліваецца наяўнасць свайго жылля як прыкмета багацця, дастатку, здольнасці ўладкаваць побыт: «*Не стій, не стій на порозі, / Лучче в хаті, як на возі*» [2, с. 138], «*Ти убогий, я багата, / Твоя правда, моя хата*» [2, с. 325], «*Ў мяне воз, ў мяне хата, / А я дзеўка зухавата*» [3, № 36]. Цікавыя варыянты, калі хата прапануецца ў якасці своеасаблівага пасагу або пры жаданні абмяняць жонак шляхціца і селяніна («*Дам табе прыдатачку – / Сто рублёў бумажачку... / Коніка і хатачку*» [3, № 136]), або пры сватанні старога да маладой («*Ой не йди, любко, не йди, голушко, / За то тобі куплю хатку, пры ней сіножатку*» [2, с. 495 –

496]). Аднак такія абяцанні застаюцца без адказу, паколькі ў дадзеным выпадку духоўныя каштоўнасці становяцца важнейшым за матэрыяльныя: «А я жонкі не мяняю / І прыдачы не жадаю» [3, № 136], «Не хочу хаткі, ні сіножаткі» [2, с. 495–496]. У той жа час адсутнасць у маладога чалавека жылля ўспрымалася негатыўна, як сведчанне яго несамастойнасці, няздольнасці арганізаваць асабістую гаспадарку, а жаданне падобнай асобы мець сваю сям’ю высмейвалася: «А той дев’яты та не мае хаты, / Та не дай мне, мати!» [2, с. 300–301], «Чужа хата не своя, не своя, / Як свекруха лихая, лихая» [2, с. 306], «Хоць я хаты не маю, / А жаніцца думаю» [3, № 116].

У абедзвюх традыцыях парадак у жылі, яго чысціня, наяўнасць смачнай ежы заўсёды асацыяваліся перш за ўсё з жанчынай – гаспадыняй. Нездарма ў беларускай прыказцы адзначаецца: «Без гаспадара гумно плача, а без гаспадыні хата». У адпаведнасці з паводзінамі гаспадыні апісваецца і выгляд жылля: «У сусіда хата біла, / У сусіда жінка мила... / А у мене хата чорна, / Жінка брыдка, немоторна» [2, с. 378–379]. Такім чынам, ва ўкраінскай песні, няхай і з доляй іроніі, апісваецца ідэальная жонка: «Бо таку я жінку хочу, яку сподюся: / Аби кривих ніг не мала, хату пильнувала» [2, с. 284]. Асаблівага асуджэння, высмейвання ўдастойваюцца ва ўкраінскім і беларускім фальклоры жанчыны, няздольныя весці гаспадарку і падтрымліваць чысціню: «Ці я мужу не жана? / Ці не гаспадыня? / Сем дзён хаты не мяла, / Шумы не насіла» [3, № 183], «На дварэ дожджык, а у хаце лужа, / Нагневалася жонка на мужа» [3, № 193 а], «В хаті сміття по коліна, / Одколупана скрізь глина» [2, с. 382–383], «Чи це я не гарна, чи не господиня; / На горді лобода, а в хаті пустыня» [2, с. 391–392]. Такой гаспадыні на дапамогу прыходзяць хатнія жывёлы, што стварае дадатковы гумарыстычны акцэнт: «Кури хату замітають, / Хлопці в вікна заглядають» [2, с. 397–398; 3, № 129 д], «Нашая ж кошачка / Хатку падмяцець» [3, № 166].

Паколькі ў жыллі цэнтрам з'яўлялася печ і звязвалася яна перш за ўсё таксама з гаспадыняй дома, у жартоўных украінскіх беларускіх песнях яна таксама мае значную функцыянальную семантычную нагрузку. У першую чаргу, гэта паспяховасць у вядзенні гаспадаркі, што непасрэдна вынікае з утылітарнага прызначэння аб'екта: «*Та й до печі кухаварочку найняв*» [2, с. 238], «*Ля калыскі трэба нянькі, / А ля печы кашаваркі*» [3, № 129 а]. Ва ўкраінскіх варыянтах печ выступае як месцазнаходжанне долі, што адпавядае народным уяўленням, згодна з якімі, за печчу жылі духі- апекуны, хатнік: «*Ой хто ж мене вірно любіць, / То й на печі знайде*» [2, с. 136] (пар. беларускія прыказкі «*Каму ў галаву зайдзе, дык той і на печы знайдзе*»; «*Добрая доля, ідзі за мною з печы полымем, з хаты комінам*»), «*Покі моя лиха доля сметаноньку пла, / Доти моя лиха доля на печі сіділа*» [2, с. 470]. Паколькі функцыя печы не абмяжоўвалася толькі прыгатаваннем у ёй ежы (на печы спалі), у жартоўных песнях ляжанне на печы для маладой жанчыны або нежаданне гатаваць атаясамліваецца з яе нядбайнасцю, гультайствам: «*Та й полізла на піч, мов би то недужа*» [2, с. 447], «*Жонка мужа знаравіла, / Тры дні ў печы не паліла*» [3, № 152], «*Ох, як жа мне не хочацца / Каля печы варочацца*» [3, № 288]. Жартоўна-здзеклівы падтэкст мае беларуская песня, дзе няўменне жонкі прыгатаваць традыцыйную страву – кісель – прыводзіць да даволі трагічных вынікаў: «*Пасытала той авёс / На халодную печ. / Ой, ды сох жа той авёс / Васемнаццаць нядзель... / Паставіла той кісель / На сем сажняў ад агню. / Пачаў кісель кіпеці, / Стаў міленькі ўміраці*» [3, № 252 а]. Аднак перш за ўсё ляжанне на печы асацыіруецца са сталым узростам, і ў жартоўных песнях гэта своеасаблівы локус дзеда і бабы: «*Сідіць дід на печі... / А бабця на прыпічку, не обідаючы*» [2, с. 612–613], «*Стару бабу ўзяці – / На печы дзяржаці*» [3, № 294].

Іншыя памяшканні ў структуры жылля (сенцы, камора, святліца (горніца), пакой) не нясуць значнай семантычнай на-

грузкі і пазначаюць месца дзеяння, напрамак руху ў жылую прастору (з сенцаў у хату).

Такім чынам, вобразы жылой прасторы ў жартоўных песнях не толькі пазначаюць локус разгортвання падзей, але і дапамагаюць больш яскравай і дакладнай характарыстыцы персанажаў. Пры гэтым канцэпт «жыллё» (і яго канкрэтны рэпрэзентант – хата) семантычна разнастайны і паэтычна распрацаваны і ў беларускай, і ва ўкраінскай традыцыі. У той жа час такія аб’екты, як царква (касцёл), гумно і гаспадарчыя пабудовы, згадваюцца ў жартоўных песнях даволі рэдка, што тлумачыцца функцыянальнасцю жанру. Атрыманыя звесткі дапоўняць міфапаэтычную карціну ўяўленняў аб традыцыйным асяроддзі бытавання беларусаў і ўкраінцаў, а таксама стануць карысным матэрыялам у музейнай і турыстычнай сферах.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Дей О. Пісенний гумор українського народу. *Жартівливі пісні* / упоряд. О. І. Дей, М. Г. Марченко, А. І. Гуменюк. Київ : Наукова думка, 1967. С. 9–51.
2. Жартівливі пісні / упоряд. О. І. Дей, М. Г. Марченко, А. І. Гуменюк. Київ : Наукова думка, 1967. 800 с.
3. Жартоўныя песні / склад., сістэм. тэкст., уст. арт. і камент. І. К. Цішчанкі; рэд. тома А. С. Фядосік, Г. І. Цітовіч. Мінск : Навука і тэхніка, 1974. 728 с.
4. Цішчанка І. К. Беларуская жартоўная песня. *Жартоўныя песні* / склад., сістэм. тэкстаў, уст. арт. і камент. І. К. Цішчанкі; рэд. тома А. С. Фядосік, Г. І. Цітовіч. Мінск : Навука і тэхніка, 1974. С. 5–19.

REFERENCES

1. Dei O. (1967) Pisennyi humor ukrainiskoho narodu [The song's humor of Ukrainians]. *Zhartivlyvi pisni* [Joke songs]. Kyiv: Naukova dumka, pp. 9–51.

2. Dei O. I., Marchenko M. H., Humeniuk A. I. (1967) *Zhartivlyvi pisni* [Joke songs]. Kyiv: Naukova dumka.
3. Fiadosik A. S., Tsitovich G. I. (ed.) (1974) *Zhartounyya pesni* [Joke songs]. Minsk: Navuka i tekhnika.
4. Tsishchanka I. K. (1974) *Belaruskaya zhartounaya pesnya* [A Belarusian joke song]. *Zhartounyya pesni* [Joke songs]. Minsk: Navuka i tekhnika, pp. 5–19.

SUMMARY

A comparative analysis of Ukrainian and Byelorussian playful songs is proposed in the article. Attention is paid to the detection of common and distinctive features in the semantics of images, which characterize the traditional habitat (church, settlement, street, housing and economical premises, etc.).

Mythopoetics of the listed images is considered not only within a single folklore genre, but also comparing ritual and non-ceremonial folklore. As a result, it is established that the image of a church can be found less in playful songs than in family-ritual works; in comparison with the calendar-ritual folklore, the poetic characteristics of the yard and economic premises are not diverse. In this case, the listed objects act only as a locus of event development. At the same time, the concept of *home* (in the song context – *hut*) is saturated semantically, labeled ethnically in both Ukrainian and Byelorussian songs and ritual folklore. The conclusion is made that the poetic interpretation of the considered objects corresponds to the functional purpose of the genre, helping to reveal the nature of the character, to create the necessary humorous effect.

Keywords: Byelorussian folklore, Ukrainian folklore, playful songs, traditional habitat, semantics, poetics.